

І. Я. Завальнюк

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію С. В. ХАРЧЕНКО
«СИНТАКСИЧНІ НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.»(Київ : Міленіум, 2017 — 417 с.)

У сучасній антропоорієнтованій лінгвістиці значну увагу приділено вивченню властивостей мови, що виходять за межі її структурно-системної парадигми. У цьому контексті виразності набуває новий синергетичний напрям, який віддзеркалює парадигмальні зрушення у філологічній науці, значно збагачує загальнолінгвістичний запас методів і методик аналізу й відкриває перспективи поглибленого вивчення еволюції мовних феноменів.

Згаданий методологічний підхід до опису динамічного простору мови як послідовної зміни в часі мовної мегасистеми застосовано в рецензованій монографії С. В. Харченко, що уможливило дослідження синтаксичної норми в часовому вимірі за допомогою розширеного поняттєвого інструментарію. Звернувшись до історії становлення цієї норми та еволюції її видів, дослідниця впродовж усієї роботи переконливо доводить, що «збереження історичного аспекту в науковій роботі досить важливе і потрібне, оскільки дає змогу критично ставитися до наукових теорій та гіпотез» (В. І. Вернадський) й уможливує мотиваційне підґрунтя для внормування тих чи тих синтаксичних засобів (варіантів) мови.

Справді, розвиток і внормування української мови на різних рівнях упродовж XX ст. відбувався досить непростю. Як переконливо доводить авторка, унормуванню синтаксичної системи нашої мови сприяли праці О. Синявського, М. Сулими, О. Курило та інших видатних українських учених. Проте позамовні чинники спотворення цих норм, передусім наступ зросійщення від 1933 р і надання російській мові ролі «могутнього засобу збагачення» лексико-граматичної системи української мови на весь деукраїнізаційний період, активне пропагування синтаксичних кальок, з одного боку, й «нігілістичне трактування норми і сприйняття її лише як інструментального чинника, зведеного до примітивного порозуміння» (І. Фараон) у суспільстві XXI ст., бездумне копіювання російського способу висловлення думок, з іншого боку, призвели до того, що український синтаксис багато

в чому втратив свою національну самобутність. Така ситуація не може не бентежити справжнього українця, тим паче українського лінгвіста. Переконані, що саме це стало для С. В. Харченка визначальним в обранні теми, у її бажанні ствердити й широко пропагувати іманентні синтаксичні засоби й норми, що кодифікують їхнє використання.

Саме тому своєчасність запропонованої наукової розвідки не викликає заперечень; до того ж, Світлані Василівні вдалося цілісно проаналізувати теоретико-практичні аспекти синтаксичної норми української літературної мови в різних суспільних умовах, визначити її категорійний статус, витлумачити специфіку змін, що відбулися в синтаксичній нормі впродовж минулого й у перші десятиліття нинішнього століття на тлі соціокультурного підґрунтя, окреслити найновіші тенденції в розвитку синтаксичної будови української літературної мови.

Чи не найважливішим чинником оцінювання наукового доробку є вираженість й аргументованість висловлених у ньому положень, логічність та послідовність аналізованого мовного матеріалу. Рецензована монографія в цьому сенсі справляє гарне враження. Передусім наголосимо на доброму знанні й глибокому розумінні автором теоретичних засад виконаного дослідження, скрупульозному опрацюванні наукових праць, дотичних до порушуваних у монографії проблем, вираженості аналізу фактичного матеріалу, детальних його коментарях.

Аргументованість отриманих наукових результатів прямо залежить від обраних методів та методик дослідження залученого фактичного матеріалу. Монографія С. В. Харченка і з цього погляду привертає увагу як логікою та послідовністю опису матеріалу, так і вправним використанням у відповідних розділах роботи описового, порівняльно-історичного, зіставного та інших методів, а також прийомів трансформаційного аналізу, прогнозування, кількісних підрахунків, лінгвістичного моделювання.

Композиція розділів глибоко продумана, логічна. Детальне структурування матеріалу за підрозділами, які теж мають численну рубрикацію, сприяє кращому його сприйняттю.

Монографія оперта на потужну теоретичну базу — наукові праці М. Гладкого, С. Смеречинського, О. Курило, М. Жовтобрюха, С. Єрмоленко, І. Вихованця, К. Городенської, О. Терлака, Л. Струганець, В. Фурси, Л. Колібаби, О. Лаврінець, І. Фаріонта й ін. Світлана Василівна оцінно узагальнила здобутки попередників і сучасників у вивченні проблем унормування української літературної мови, підходів до витлумачення норм, методологічних засад щодо її кваліфікації в теоретичному мовознавстві зі структурно-системного, комунікативно-функційного, соціолінгвістичного тощо поглядів, окреслила динамічний характер літературної норми, спроектований на здатність мовної діяльності створювати нові засоби за аналогією чи відповідно до можливостей системи, актуалізувати призабуті граматичні форми, синтаксичні конструкції (*перший розділ монографії — «Літературна норма як соціально-історична і лінгвістична категорія»*). У такий спосіб авторка формує теоретичне підґрунтя власної наукової праці, схиляючись до

думки тих дослідників, хто інтерпретує літературну норму в єдності структурного, соціального й функційного аспектів, співвідносить її динаміку зі спрямуваннями розвитку мови. На підставі опрацьованих наукових досліджень Світлана Василівна витлумачує літературну норму як концептуально-семантичну категорію, здатну виконувати методологічну, онтологічну, гносеологічну, реалізаційну, селекційну, стабілізаційно-охоронну функції, і пропонує поділяти їх на облігаторні та факультативні, а синтаксичну норму вважати субнормою літературної, передавши їй вивчення в «компетенцію» нормативістики (цьому терміну авторка надала перевагу й умотивовано запропонувала його до активного наукового обігу як альтернативний «культури мови»). Такі роздуми дослідниці над термінологічними найменуваннями науки про мову є досить цікавими.

Чіткість, логіка аналізу, послідовність та виваженість суджень і висновків визначають наступні розділи монографії, у яких розглянуто статусні, структурні й функційні параметри синтаксичних норм (*другий розділ*), особливості їхньої кодифікації у лексикографічних джерелах (*третій розділ*), а також нові тенденції в розвитку синтаксичного ладу сучасної української літературної мови (*четвертий розділ*).

Потужним у *другому* розділі роботи «Синтаксична норма: статус, структура, функційні вияви» є історичний аспект вивчення цієї категорії, який постав унаслідок усебічного аналізу розвитку синтаксичної норми в ХХ і в перше п'ятнадцятиріччя ХХІ ст., що зумовило висновок про взаємозалежність процесів українського націєтворення й особливостей унормування синтаксичної будови мови впродовж чотирьох, різних за своїми наслідками, періодів — формувально-накопичувального, українізаційного, деукраїнізаційного, реукраїнізаційного. Зауважимо, що в українському мовознавстві таку періодизацію запропоновано вперше.

Заслугове на увагу й детальний розгляд інтра- та екстралінгвальних чинників, які впливають на формування синтаксичної норми і водночас актуалізують чи нівелюють дію одне одного, встановлення відмінностей між комунікативно значущими синтаксичними варіантами і синтаксичними синонімами, що мають власну іманентну специфіку.

Третій розділ монографії «Особливості кодифікації синтаксичних норм української літературної мови в лексикографічних джерелах ХХ — початку ХХІ ст.» присвячений з'ясуванню результатів кодифікації синтаксичних явищ у нормативних джерелах, якому передують теоретичне й методологічне підґрунтя з чітким розмежуванням термінів «кодифікація» й «унормування», із виокремленням основних функцій кодифікації й окресленням важливих моментів у провадженні кодифікаційної діяльності. Новаторським у розділі є кваліфікування національного корпусу як інноваційного кодифіканта.

Науково вартісним, затребуваним сьогоденням є *четвертий* розділ монографії «Нові тенденції в розвитку синтаксичної будови української літературної мови в 90-х роках ХХ — початку ХХІ ст.», у якому виокремлено й детально проаналізовано нові тенденції в розвитку синтаксичної структури мови протягом досліджуваного періоду. Ідея про наднаціональну природу

синтаксису, суть якої полягає в тому, що в різних національних мовах уживаються спільні синтаксичні одиниці, які не виявляють у своєму функціонуванні якісь національні відмінностей (К. Городенська), у четвертому розділі дослідження С. В. Харченко, як і в монографії загалом, зазнає спростування. Авторка окреслює основні зміни в синтаксичній нормі новітнього періоду, зокрема, поступове витіснення тричленних пасивних конструкцій на крайню периферію синтаксичної системи української літературної мови та ширше використання притаманних українській мові активних синтаксичних конструкцій у різностильових текстах; активізацію самотбутих синтаксичних конструкцій із предикативними формами на *-но*, *-то* й поступове усунення безпідставного використання орудного об'єкта тощо. Варто похвалити Світлану Василівну за узагальнення й рекомендації, подані наприкінці кожного підрозділу цього розділу.

Виявлені новітні тенденції в розвитку синтаксичного ладу української літературної мови дослідниця підтверджує цитатами з найновіших мовознавчих праць та покликаннями на них, і, найголовніше, численними ілюстраціями, засвідчуючи позитивну тенденцію — повернення синтаксису української літературної мови його національно маркованих рис.

Потрібно відзначити й те, що кожен розділ та навіть більшість підрозділів авторка починає оглядом наукової літератури з проблеми, дає власну оцінку використовуваним лінгвістами термінам, нерідко дискутує з дослідниками, як наприклад, із О. П. Сулимою з приводу того, що «речення з присудками *є + Н. в.* іменника є стилістично маркованими, тобто мають виражений книжний характер» (с. 292), обстоюючи при цьому тенденцію до варіантного вживання предикативних конструкцій *бути + Н. в.* і *бути + Ор. в.*; доповнює наявні в лінгвістиці узагальнення, систематизовані класифікації власними міркуваннями, зокрема: «за нашими спостереженнями, зумовлює називний предикативний й уживання в структурі речення частки відзайменникового походження *собі*» (с. 285).

Варто акцентувати й на повноті, аргументованості та чіткій структурованості висновків до монографії. Вони є досить переконливими, доповнюють новими положеннями сучасну синтаксичну теорію.

Монографія С. В. Харченко, безсумнівно, має теоретичне значення, бо подає нові відомості й узагальнення щодо розвитку й осмислення теорії норми, окреслення підґрунтя для пізнання визначального напрямку розвитку синтаксичної норми української літературної мови, суть якого полягає у відновленні іманентних, питомих рис її синтаксичного ладу.

Не менш важливими є і перспективи практичного застосування матеріалів монографії Світлани Василівни: по-перше, дбайливо зібраний ілюстративний матеріал може бути використаний для створення нових праць із синтаксису, стилістики, історії й культури української мови, соціолінгвістики; по-друге, проаналізований фактаж доповнить словники з окреслених проблем, зокрема словник синтаксичної сполучуваності, буде уміщений у курси та спецкурси, які читають у закладах вищої освіти України.

Загалом монографія справляє досить гарне враження: вона зацікавлює

своєю новизною, демонструє обізнаність авторки зі значним корпусом лінгвістичних джерел з обраної проблеми.

Позитивно оцінюючи монографію, висловимо деякі зауваження й побажання:

1. Докладний моніторинг навчально-наукових праць початку XXI ст., які містять розділи, присвячені синтаксичним нормам, дав змогу С. В. Харченко виокремити найбільш поширені теми з цієї проблематики, критично їх проаналізувати, віднайти взаємозаперечувальні твердження, помилкові варіанти в теорії і практиці викладу, а також висловити застереження стосовно майбутніх негативних наслідків (с. 133, п. 2.1.4 «Наукові дослідження синтаксичної норми 90-х років ХХ — початку ХХІ ст.»), спричинених неухвагою до синтаксичних тем у мовній фаховій підготовці. Однак на сучасному етапі розвитку лінгводидактики, думаємо, уже варто говорити й про полярну тенденцію, зокрема про появу посібників оновленого формату для студентів, учителів, учнів на зразок *Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма : навч. посібн. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. — 440 с.*, у якому мовна норма постає як шлях до впровадження мовленнєвої культури, а підрозділи вивчення синтаксису мають досить промовисті назви: «1. Самобутність українського синтаксису»; «1.4. Показовим для українського синтаксису є...»; «20. Нищівне втручання у синтаксичну систему української мови (30–90-роки ХХ ст.)»; «21. Типові порушення синтаксичної мовної норми» і под.

2. Аналізуючи в другому розділі роботи основні чинники змін синтаксичної норми (п. 2.3. «Основні чинники змін синтаксичної норми»), авторка розлого відображає їхні особливості, що ґрунтуються на внутрішніх законах, резервах і потенціях мови та зовнішніх упливах на неї, зумовлених «зв'язком мови з історією та сучасністю країни, нації, суспільства, із різними сторонами людської діяльності» (с. 167). Проте, на нашу думку, виклад цього матеріалу потребує деяких уточнень, зокрема: а) окреслюючи внутрішньосистемні мовні тенденції в сучасному українському синтаксисі, С. В. Харченко здебільшого ілюструє їх прикладами, щоправда, перша тенденція — до активізації «вживання безприйменикових форм орудного відмінка в просторовому та часовому значеннях і в значенні способу дії, а також форм родового відмінка в часовому значенні» (с. 159), очевидно, через недогляд, не проілюстрована, що послаблює сприйняття й позбавляє виклад уніфікації в цьому фрагменті дослідження; б) з-поміж зовнішніх чинників (п. 2.3.2. «Роль зовнішніх впливів на синтаксичну норму»), які впливають на формування синтаксичної норми, дослідниця виокремлює літературні тексти як естетичний засіб збереження іманентних граматичних рис української мови й один із шляхів повернення до масової мовної свідомості призабутих або вихолощених синтаксичних конструкцій, подає низку прикладів (с. 174–175), але, на жаль, зовсім не коментує і не систематизує їх.

3. Характеризуючи тенденції в розвиткові загальнолітературної мови, що їх відображають тексти масової («низької») літератури, дисертантка досить побіжно зауважує, що використані в них «синтаксичні конструкції

також формують їх (різних мовних рівнів — І. З.) пріоритетність, актуальність» (с. 175), хоч можна було б принаймні вказати на кілька тенденцій у синтаксисі постмодерністського художнього дискурсу, які засвідчують пошушення кодифікованих синтаксичних норм у такій літературі чи прагнення авторів запропонувати їхні варіанти.

4. Схвальним є намагання дослідниці детально схарактеризувати наявні в мовознавчій науці підходи до вивчення дієслівного зв'язкового компонента *бути* в структурі речення з предикативними формами на *-но, -то* (п. 4.2.1. *Проблема зв'язкового компонента в структурі головного члена односкладних речень із предикативними формами на -но, -то*). Проте, як нам здається, таке намагання призвело до надмірної цитації думок прихильників того чи того підходу. До того ж, це зроблено нерівномірно: скажімо, другий підхід продемонстровано цитованими міркуваннями чотирьох заявлених у переліку лінгвістів (с. 258–259), натомість потребу обмеженого вживання дієслівної зв'язки *бути* з предикативними формами на *-но, -то* (третій підхід) засвідчують думки одного дослідника О. Н. Синявського (с. 259–260). Можна було б обмежитися аналізом сутності міркувань найтиповіших представників кожного підходу, не вдаючись до деталізації їхніх висловлень.

5. С. В. Харченко так само скрупульозно аналізує наявні в розвитку синтаксичної будови української літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. нові тенденції (*розділ 4*). Однак, на нашу думку, такий дослідницький підхід спричинив «подрібнення» узагальнень, адже одні тенденції справді домінують, помітні в різних функціональних стилях, інші — виявляють себе мінімально або ж залишаються в межах сформованих стандартів чи усталеного мововжитку. Зокрема, зміст п. 4.5. «*Комунікативні різновиди речень у традиційному і новітньому потрактуванні*» засвідчує більшою мірою динаміку поглядів науковців на парадигму деяких комунікативних різновидів речень, аніж вияв тенденційних рис. Тому увагу доцільно було б сконцентрувати на тих різновидах синтаксичних явищ, де заявлена тенденційність окреслена чіткіше.

Скажемо беззастережно, що висловлені зауваження стосуються часткових, а не принципових положень рецензованої роботи, не поменшують її науково-практичної вартості. Монографію С. В. Харченко із цікавістю читатимуть ті, кому її адресовано, науковці, викладачі, аспіранти, студенти, а також усі, хто цікавиться синтаксисом української літературної мови.

Завальнюк Інна Яківна – доктор філологічних наук, професор, декан факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вулиця Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна.

Тел. +38 067 765 63 41

E:mail: zavalniukinna@gmail.com

Zavalniuk Inna Yakivna – Doctor of Philology, Professor, The Dean of the Philology and Journalism department named after Mykhailo Stelmakh Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ostrozkogo Str., 32, Vinnytsia, 21001, Ukraine.